

МІЖОСОБИСТІСНІ СТОСУНКИ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Досліджується соціальне становлення особистості «Я» через її діяльність, взаємодію і спілкування з іншими людьми, у процесі чого не лише набувається соціальний досвід, а й створюється власна система цінних міжособистісних і суспільних взаємозв'язків з оточуючим світом. Аналізується поняття міжособистісних стосунків як чинника формування особистості; визначаються способи взаємовпливу особистості й середовища у процесі взаємодії.

Ключові слова: особистість, міжособистісні стосунки, становлення особистості, спілкування, спільна діяльність, міжособистісна взаємодія, соціальна група.

L. Rudenko

INTERPERSONAL RELATIONSHIPS AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF ONE'S SOCIALIZATION

The article examines the social formation of personality «self» through his communication, cooperation and activities with other people. In this process a person gains not only the social experience, but also creates his own value system of interpersonal and social interrelations with the outside world. The author analyses the notion of interpersonal relationships as a factor of individual development; the methods of interference of the individual and the environment in the process of interaction are determined.

Keywords: personality, interpersonal relationships, personal attitude, communication, teamwork, interpersonal interaction, social group.

Постановка проблеми та її значення. У сучасній психології фігурує безліч думок щодо місця міжособистісних стосунків у життєдіяльності людей. Оскільки будь-яка особистість розглядається у взаємозв'язку з іншими представниками певної соціальної групи, до якої вона належить, то саме в людських стосунках виявляється глибинний зміст людського «Я» і «вплітається в канву об'єктивних суспільних відносин, дозволяючи виділити особливий їх рівень – міжособистісні стосунки, які ґрунтуються на основі певних чуттів людини, що виникають у неї з приводу іншої людини, її поведінки, діяльності, позиції в суспільстві»¹. У зв'язку з цим В. Мясищев вважав, що визначальним для особистості є ставлення до людей, тобто взаємовідносини.²

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Розвитку теорії взаємовідносин присвячені чисельні наукові дослідження, в яких означена проблема розглядається з різних точок зору. Фундаментальне значення у цьому сенсі мають праці Б. Ананьєва, В. Бехтерева, М. Денисової, М. Касаткіна, О. Лазурського, В. М'ясищева, М. Фігуріна, М. Щелованова, в яких висвітлені загальна характеристика, структура і функції міжособистісних стосунків. Л. Божович, Ш. Ганелін, Є. Зейлігер, О. Леонт'єв, Н. Морозова, Л. Славіна розглядають проблеми, пов'язані з питаннями взаємин у навчальній діяльності. Класифікація міжособистісних стосунків є предметом вивчення М. Обозова, Р. Грановської та ін. Взаємозв'язки соціальних стосунків із спілкуванням досліджували О. Бодальов, Н. Богомолова, Р. Гительмахер, К. Дубовська, Г. Дьяконов, В. Семиченко. Питанням міжособистісної взаємодії в педагогічному процесі присвячені праці І. Бега, В. Гриньової, А. Грись, В. Галузинського, Г. Дегтярьової, М. Євтуха, І. Зязюна, С. Карпенчук, І. Кравченко, В. Король, О. Кубрак, Г. Микитюк, М. Ратко, Т. Ротерс, І. Табачек, Т. Черкашиної. Окремі концептуальні положення щодо розвитку моральних якостей особистості й культури міжособистісних стосунків розроблені в наукових розвідках Ю. Азарова, А. Алексюка, О. Біди, Г. Васяновича, І. Вахоцької, І. Гапійчук, Є. Головахи, В. Кременя, А. Кузьмінського, І. Підласого, Г. Шевченко.

Мета та завдання дослідження. Мета дослідження – обґрунтування міжособистісних стосунків як чинника формування соціально-активної особистості, її самоактуалізації у реальних умовах міжособистісної взаємодії та спільної діяльності з іншими членами суспільства. Для цього необхідно

¹ Савчин М. В. Соціальна психологія : навч. посіб. / Мирослав Савчин. – Дрогобич : Відродження, 2000. – С. 46.

² М'ясищев В. Н. Понятие личности в аспектах нормы и патологии / В. Н. М'ясищев // Психология личности. – Т. 2 : Хрестоматия. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ», 1999. – С. 206.

проаналізувати сутність поняття міжособистісних стосунків і визначити способи реалізації особистості у контексті їх взаємовпливу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У науковій літературі міжособистісні стосунки тлумачать як безпосередні зв'язки й відносини, що складаються в реальному житті між живими індивідами, які мислять і відчують. Інакшими словами – це емпіричні стосунки реальних людей у їхньому реальному спілкуванні;³ специфічний вид ставлення людини до людини, який надає можливість безпосереднього (чи опосередкованого технічними засобами) одночасного чи відтермінованого особистісного ставлення у відповідь;⁴ психологічні стосунки, що ґрунтуються на взаємній готовності суб'єктів до певного типу неформальної взаємодії й спілкування, супроводжуються почуттям симпатії – антипатії та можуть бути оцінюваними й дієвими, тобто реалізуватися у взаємодії.⁵ Людські відносини передбачають зв'язок як мінімум між двома індивідами, а їх характер залежить від характеристик і психологічних особливостей учасників. Водночас стосунки, у яких реалізується суб'єктивний психологічний чинник, накладають своєрідний відбиток на певну соціальну ситуацію.

Психологічний словник⁶ визначає міжособистісні стосунки як зв'язки між людьми, що суб'єктивно переживаються і об'єктивно виявляються в характері й способах міжособистісної взаємодії, тобто взаємних впливів людей один на одного в процесі спільної діяльності та спілкування. Це система установок, орієнтації й очікувань, стереотипів та інших диспозицій, через які люди сприймають і оцінюють один одного. Ці диспозиції опосередковуються змістом, цілями, цінностями й організацією спільної діяльності, водночас виступаючи основою формування соціально-психологічного клімату в колективі.

Аналізуючи «місцерозташування» міжособистісних стосунків у соціально-психологічній літературі, Г. Андреева відзначає, що «природу міжособистісних стосунків можна правильно зрозуміти, якщо не ставити їх

³ Васянович Г. П. Педагогічна етика : навч. посіб. / Г. П. Васянович. – Львів : Норма, 2005. – С. 195.

⁴ Коломинский Я. Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах : учеб. пособие для психологов, педагогов, социологов / Я. Л. Коломинский. – М. : АСТ, 2010. – С. 37.

⁵ Лепихова Л. А. Межличностные отношения / Л. А. Лепихова // Психология личности : словарь-справочник / [за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко]. – К. : Рута, 2001. – С. 71-72.

⁶ Межличностные отношения // Краткий психологический словарь / [ред.-сост. Л. А. Карпенко ; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – С. 198.

в один ряд із суспільними стосунками, а побачити в них особливий ряд стосунків, які виникають всередині кожного виду суспільних відносин, не поза ними»⁷.

Отже, природа міжособистісних стосунків істотно відрізняється від природи суспільних стосунків, оскільки вони ґрунтуються, виникають і складаються на основі певних відчуттів стосовно один одного. Емоційна основа міжособистісних стосунків включає афекти, емоції й відчуття. Соціальна психологія концентрує увагу саме на відчуттях, набір яких не має меж. Проте Г. Андреева пропонує об'єднати їх у дві великі групи: кон'юнктивні та диз'юнктивні відчуття.

До першої належать відчуття, які зближують і об'єднують людей. Вони свідчать, що інша сторона виступає як бажаний об'єкт, стосовно якого демонструється готовність до співпраці та спільних дій. Відповідно, друга група визначає відчуття, які навпаки, роз'єднують людей. У такому випадку інша сторона є неприйнятною, може бути навіть фруструючим об'єктом, стосовно якого бажання до співпраці не виникає.

Але стосунки між людьми не складаються лише на основі безпосередніх емоційних контактів, оскільки сама діяльність, також і спільна, опосередковує інший ряд стосунків, суспільних. Тому одним із надзвичайно важливих і складних завдань соціальної психології вважають паралельний аналіз стосунків, як міжособистісних, так і опосередкованих спільною діяльністю, тобто суспільних стосунків. Зауважимо, що ці обидва ряди стосунків реалізуються у спілкуванні.

За висловом О. Леонтьєва, «ставлення людини до довкілля завжди опосередковані її ставленням до людей, до суспільства», тобто включені в спілкування.⁸ Тут особливо важливо наголосити, що в реальному спілкуванні відображаються не лише міжособистісні стосунки людей, виявляються не лише їх емоційні прихильності, неприязнь тощо, але в тканину спілкування вплітаються й суспільні, безособові за своєю природою, стосунки. Багатоманітність людських стосунків не охоплюються лише міжособистісним контактом, оскільки положення людини за вузькими рамками міжособистісних зв'язків, в ширшій соціальній системі, де її місце визначається очікуваннями індивідів, що взаємодіють з нею, також вимагає певної побудови системи її зв'язків. А цей процес може бути реалізований лише в спілкуванні. Таким чином, поза спілкуванням людське суспільство просто немислиме.

⁷ Андреева Г. М. Социальная психология : учебник для высших учебных заведений / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – С. 72.

⁸ Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – С. 289.

Життя особистості невіддільне від моральних вимог суспільства, як і перспектива суспільного розвитку нерозривно пов'язана з активністю людей. Тому моральна регуляція відносин особистості й суспільства є ніби внутрішнім моментом розвитку цих відносин, що вагомо впливає на діяльність особистості й суспільства.⁹ Г. Васянович акцентує увагу на тому, що мораль у культурі є «зрізом» і аспектом усього суспільного існування людства. І надзвичайно важливу роль тут відіграє спілкування.¹⁰

Саме спілкування виконує в суспільстві функції об'єднання індивідів та їхнього розвитку, що дозволяє трактувати його одночасно і як реальність суспільних стосунків, і як реальність міжособистісних стосунків. На мікрорівні (міжособистісні стосунки) воно необхідне для існування найрізноманітніших взаємин між людьми. Тобто у випадку й позитивного, і негативного ставлення однієї людини до іншої, спілкування існує в специфічних формах, навіть коли стосунки украй загострені. Приблизно те ж саме стосується й характеристики спілкування на макрорівні (як реалізації суспільних стосунків): в цьому випадку акт спілкування неминуче повинен відбутися, навіть якщо соціальні групи є антагоністичними.

Таке дуалістичне розуміння спілкування – в широкому і вузькому сенсі – є наслідком логіки розуміння зв'язку міжособистісних і суспільних стосунків: як представник певної соціальної групи, людина спілкується з іншим представником іншої соціальної групи, одночасно реалізуючи при цьому обидва роди стосунків – і безособові, і особистісні. Очевидною тут є форма безпосереднього спілкування, але за нею стоїть спілкування, детерміноване чинною системою суспільних стосунків.

Розглядаючи відповідно до концепції В. Мясищева міжособистісні відносини як видове поняття стосовно родового «психологічні відносини», М. Обозов акцентує увагу на їхніх суб'єктно-суб'єктних зв'язках,¹¹ яким властива постійна взаємність і мінливість. Очевидно, що це зумовлюється активністю з обох боків. Тому міжособистісні відносини реалізуються передусім у взаємодії. Сенс явища взаємодії розкривається через кілька понять, серед яких відзначимо: «взаємовідносини», які можуть бути конструктивними або деструктивними залежно від задоволення сторін; «взаємодопомога» – як сприяння людей один одному; «взаєморозуміння», що свідчить про узгодженість і злагоду між людьми, що взаємодіють.

⁹ Васянович Г. П. Педагогічна етика : навч. посіб. / Г. П. Васянович. – Львів : Норма, 2005. – С. 10.

¹⁰ Там само. – С. 14.

¹¹ Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов. – К. : Лыбидь, 1990. – С. 7.

Кожне з цих понять вказує на афективну (емоційну), гностичну (когнітивну, інформаційну), поведінкову (практичну, регулятивну) складові реальної взаємодії людей. Перша (емоційна) відображає їхні емоційні стани, що виникають у процесі взаємодії. Друга – когнітивна – включає всі психічні процеси, пов'язані з пізнанням навколишньої дійсності й самого себе: відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уяву. Поведінкова складова характеризує зовнішні прояви взаємодії: результати діяльності, вчинки, міміку, жести, мовлення. Таким чином, М. Обозов обґрунтовує взаємовідносини як складову взаємодії, яка завдяки взаєморозумінню і через взаємодопомогу забезпечує її результат. Конструктивність чи деструктивність останнього залежить від досягнення між партнерами злагоди й узгодженості в процесі взаємодії. Таке виокремлення складових міжособистісної взаємодії дозволяє глибше проникнути в природу й механізми багатьох соціально-психологічних феноменів: спілкування, сприймання й розуміння людини людиною, сумісності й спрацьованості, емпатії, що притаманно міжособистісним стосункам.

На основі виділення в структурі особистості загальновидового, соціокультурного, психологічного, індивідуального рівнів характеристик можна сказати, що різні види міжособистісних взаємин припускають включення в спілкування тих чи інших рівнів характеристик особистості.¹² М. Обозов пропонує таку ієрархічну систему міжособистісних стосунків: відносини знайомства; приятелювання; товариські; дружні; любовні відносини; подружні; родинні відносини. Стосунки усіх названих рівнів можна поділити на конструктивні й деструктивні, враховуючи ступінь взаємодопомоги й взаєморозуміння в кожній конкретній групі. Головним критерієм класифікації міжособистісних стосунків вважається міра, глибина залучення до них особистості.

Система суспільних стосунків, у яку включена кожна людина з моменту свого народження й до смерті, формує її суб'єктивні ставлення до всіх явищ дійсності. Ця система ставлень людини до навколишнього світу й до самої себе є найбільш специфічною характеристикою особистості, специфічнішою за ряд інших її компонентів, таких як характер, темперамент, здібності. М. Волицький підкреслює, що категорія особистості, розуміння її життєвого шляху, особливостей самооцінних ставлень дає можливість зрозуміти те, чому і як вона вибудовує певні міжособистісні стосунки, чи є самодостатньою у творенні себе і світу довкола неї, у який спосіб здатна протистояти соціальному тиску ззовні тощо.¹³

¹² Там само. – С. 117.

¹³ Ничкало Н. Психологія для всіх і для кожного / Нелля Ничкало, Тамара Говорун // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-мет. журнал. – 2009. – № 6. – С. 198.

Виявленню особистості у стосунках з іншими людьми присвячені численні науково-психологічні дослідження. Серед них на особливу увагу заслуговують праці прибічників гуманістичної психології, в яких людина трактується як найвища цінність, заради якої розвивається суспільство. За теорією самоактуалізації А. Маслоу всі самоактуалізовані люди мають загальні характерні риси: самоповага і пошана до інших; доброзичливість і терпимість; інтерес до навколишнього світу; прагнення розібратися в собі тощо. Психологічно добрими вважаються міжособистісні стосунки, учасники яких мають відчуття приналежності, переконують людину, що вона перебуває поза небезпекою, зміцнюють її самоповагу, а в кінцевому рахунку уможливають самоактуалізацію. Позитивний вплив на міжособистісні стосунки справляє базове задоволення потреб, яке водночас сприяє особистісному зростанню людини, допомагає стати їй добрим громадянином, патріотом своєї країни. Адже індивід задовольняє базові потреби, спираючись переважно на інших людей.¹⁴

Г. Олпорт розглядав онтогенез людини у нерозривності її суспільних зв'язків і на цій підставі експериментально вивчав ієрархію культурних цінностей, на які орієнтуються різні типи людей. Згідно з концепцією логотерапії В. Франкла, рушійною силою людської поведінки є прагнення знайти і реалізувати сенс життя. Сенс мають цінності – смислові універсалії, які узагальнюють досвід людства. К. Роджерс вважав фундаментальним компонентом структури особистості «Я-концепцію», що формується в процесі взаємодії суб'єкта з соціальним оточенням і є інтегральним механізмом саморегуляції його (суб'єкта) поведінки. Теорія Роджерса акцентує увагу на важливості людської потреби позитивної уваги з боку себе й інших для самоактуалізації особистості. Розвиток особистості багато ж у чому детермінується ставленням значущих для неї людей.

Окреслені концепції стверджують, що особистістю людина стає у процесі діяльності та спілкування з іншими людьми, завдяки чому засвоюється соціальний досвід і твориться власний на індивідуальному рівні. Навчаючись порівнювати себе з іншими людьми, людина виокремлює і творить своє «Я».

Структуру людської особистості складають три підсистеми: індивідуальність, включення в систему міжособистісних стосунків і в життєдіяльність інших людей. Відповідно до цього, особистість як суб'єкт міжособистісних стосунків знаходить вияв у трьох утворюючих єдність репрезентаціях. Згідно з першою, вона характеризується як відносно стійка сукупність внутрішньоіндивідуальних якостей, що включає мотиви, спрямова-

¹⁴ Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.

ності особистості та комплекс психічних властивостей, що утворюють її індивідуальність. Це відображення інтраіндивідної підсистеми, утвореної особливостями темпераменту, характеру, здібностей людини.

Проте власне особистість може виявлятися лише у просторі міжіндивідних стосунків, оскільки процеси міжособистісної взаємодії дозволяють розкритися особистості кожного з учасників. Таким чином утворюється інтеріндивідна підсистема особистості, розташована ніби за межами органічного тіла.¹⁵ Включення індивіда до простору міжіндивідних зв'язків виражається в другій репрезентації особистості. У такому контексті взаємовідносини і взаємодія, що виникають в соціальній групі, можуть трактуватися як носії особистостей їх учасників.

Інтраіндивідна та інтеріндивідна підсистеми також не дають повного уявлення про всі особистісні прояви. Тому виникла потреба виокремити метаіндивідну підсистему, яка виводить особистість не лише за межі тіла, а й за межі її наявних зв'язків з іншими індивідами. Ця система більше, ніж інші, спрямована на вираження однієї з найважливіших потреб людини – бути особистістю.¹⁶ Це виявляється у третій репрезентації – «ідеальній представленості» індивіда в життєдіяльності інших людей, здійсненні значущих для них змін їхньої інтелектуальної й емоційної сфер. У своїй єдності ці «іпостасі» людини в системі міжособистісних стосунків характеризують її як особистість, суб'єкт міжіндивідних і соціальних за своєю природою зв'язків і відносин.

Ідея опосередкування міжособистісних стосунків спільною діяльністю як об'єднання таким чином окремих індивідів у групу, запроваджена академіком А. Петровським і його науковою школою, вже традиційна. Діяльнісне опосередкування взаємин (за О. Леонтьєвим) стало методологічним принципом, який відображає детермінацію розумових процесів у свідомості індивіда, а також міжособистісних процесів у групах з урахуванням змісту, цілей та соціальної цінності виконуваної діяльності.

Проте, як стверджує, ґрунтуючись на системній концепції психіки А. Горбатенко, міжособистісні стосунки можуть бути опосередковані не лише спільною діяльністю, але й загальними потребами і мотивами, а також загальним психічним способом досягнення мети. Ці положення дозволяють реальніше оцінювати міжособистісні стосунки. Адже практика доводить, що об'єднання одних членів групи опосередковується переважно спільною діяльністю, інших – загальними мотивами, а стосунки третіх складаються на основі загального уявлення про мету і спосіб її досягнен-

¹⁵ Петровский А. В. Введение в психологию / А. В. Петровский – М. : Академия, 1995. – С. 396.

¹⁶ Там само. – С. 395.

ня. На думку А. Горбатенко, виділення лише одного з елементів, здатного опосередковувати міжособистісні стосунки, наприклад діяльності, привело б до руйнування системного розуміння психіки.¹⁷

За теорією цілеспрямованих систем Р. Акоффа і Ф. Емері¹⁸ здатність людини виконувати функції взаємодії при спільній діяльності визначається двома обставинами: ступенем її впливу на середовище (ефективність впливу на середовище) і ступенем впливу середовища на людину (чутливість до середовища). Відповідно до цього здатність особистості до адаптації характеризують її самооцінка і тип реакції на зовнішній вплив. За цими параметрами пропонується виділити два психологічних типи: об'єктиверт і суб'єктиверт. До першого належать люди, які, оцінюючи ситуацію, вважають основним джерелом зміни їхнього становища вплив середовища. Ті ж, що визнають основною причиною свого дискомфорту власний стан, належать до другого типу. Крім того, оцінка індивідом зовнішніх умов його оточення зумовлює певну реакцію й відповідно, поведінку. За Р. Акоффом та Ф. Емері така реакція проявляється двома поведінковими стереотипами: інтерналізації та екстерналізації. Причому, особистість, схильна до першого типу, у процесі діяльності намагається вдосконалювати свою поведінку, а людина, схильна до екстерналізації, прагне змін у середовищі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, аналіз сутності поняття «міжособистісні стосунки» у контексті: системи ставлень людини до навколишнього світу й до самої себе; розуміння людини як соціальної істоти; діяльнісного підходу і розгляду міжособистісних стосунків як сукупності взаємодії між індивідами, включаючи процес спільної діяльності, дозволив з'ясувати, що міжособистісні стосунки будуються на основі ставлень і емоційних оцінок людей стосовно один одного. Таким чином, соціальне становлення особистості відбувається через її діяльність, взаємодію і спілкування з іншими людьми, у процесі чого не лише набувається соціальний досвід, а й створюється власна система цінних для особистості міжособистісних і суспільних взаємозв'язків з оточуючим світом.

Подальшими напрямками дослідження вважаємо вивчення ролі спілкування у міжособистісних стосунках, формування культури міжособистісних стосунків, її впливу на розвиток особистості та професійну кар'єру.

¹⁷ Горбатенко А. С. Системная концепция психики и общей психологии после теории деятельности [Електронний ресурс] / А. С. Горбатенко. – Режим доступу : http://www.psychology.vuzlib.net/book_o184_page_28.html. – Назва з екрану.

¹⁸ Ackoff R. L. On Purposeful Systems / R. L. Ackoff, F. E. Emery. – Chicago : Aldine-Atherton, 1972. – 228 p.

Література

1. Андреева Г. М. Социальная психология : учебник для высших учебных заведений / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 376 с.
2. Васянович Г. П. Педагогічна етика : навч. посіб. / Г. П. Васянович. – Львів : Норма, 2005. – 344 с.
3. Горбатенко А. С. Системная концепция психики и общей психологии после теории деятельности [Электронный ресурс] / А. С. Горбатенко. – Режим доступа : http://www.psychology.vuzlib.net/book_o184_page_28.html. – Назва з екрану.
4. Коломинский Я. Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах : учебное пособие для психологов, педагогов, социологов / Я. Л. Коломинский. – М. : АСТ, 2010. – 446 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 302 с.
6. Лепихова Л. А. Межличностные отношения / Л. А. Лепихова // Психологія особистості : словник-довідник / [за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко]. – К. : Рута, 2001. – С. 71-72.
7. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
8. Межличностные отношения // Краткий психологический словарь / [ред.-сост. Л. А. Карпенко ; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – С. 198.
9. Мясищев В. Н. Понятие личности в аспектах нормы и патологии / В. Н. Мясищев // Психология личности. – Т. 2 : Хрестоматия. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ», 1999. – С. 197-244.
10. Ничкало Н. Психологія для всіх і для кожного / Нелля Ничкало, Тамара Говорун // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-мет. журнал. – 2009. – № 6. – С. 197-202.
11. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов. – К. : Лыбидь, 1990. – 191 с.
12. Петровский А. В. Введение в психологию / А. В. Петровский – М. : Академия, 1995. – 496 с.
13. Савчин М. В. Соціальна психологія : навч. посіб. / Мирослав Савчин. – Дрогобич : Відродження, 2000. – 274 с.
14. Ackoff R. L. On Purposeful Systems / R. L. Ackoff, F. E. Emery. – Chicago : Aldine, 1972. – 228 p.